

F. MOLNÁR MÓNIKA

ERDÉLY GIOVANANDREA GROMO COMPENDIO-JÁNAK TÜKRÉBEN

János Zsigmond erdélyi uralkodásának történetét a hazai és európai történetírás vajmi kevéssé dolgozta fel. Ez a tény igen meglepő, ha figyelembe vesszük, milyen fontos szerepet játszott az ifjú uralkodó Magyarország, de akár Európa történetében is. Miután Mátyás király hajdanvolt Magyarországa gyakorlatilag három részre szakadt, csak az erdélyi részek őrizték meg — I. (Szapolyai) János király és követének Hieronim Laski lengyel arisztokratának I. Szulejmán török szultánnal 1527 decembere és 1528 februárja közt kötött szerződése eredményeképpen¹ — viszonylagos függetlenségüket a Habsburgoktól és legalábbis a belpolitikában a törököktől is, fenntartva ezzel az egykor egységes Magyarország függetlenségének álomképét és a magyar államiság továbbélésének biztosítékát. Erdély a törökök százötven éves uralma alatt a veszendőbe ment magyar szabadság szimbólumává vált. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az egyszer a törököktől, máskor a németektől sanyargatott magyar nép szorongva követte figyelemmel Erdély sorsát. De nemcsak a magyarok, hanem egész Európa élénk figyelemmel kísérte az itt zajló eseményeket, hiszen nem lehetett senki számára sem közömbös, mi történik a kereszténység már-már elveszett védőbástyájának ezen a különleges státuszú területén. Ennek ellenére nem nehéz megtalálni az okot, amiért oly kevés szó esik a magyar történelemben János Zsigmond uralkodásának időszakáról, ellentétben apja I. (Szapolyai) János, anyja Izabella királyné vagy utódja a későbbi lengyel király Báthory István korával. Nem léteznek ugyanis, vagy csak igen korlátozott számban olyan források, amelyek ezt a korszakot tárgyalnák. A hivatalos állami dokumentumokon túl léteznek az Erdélyi Országgyűlési Emlékek és a diplomáciai- és magánlevelezések.² Az elbeszélő, leíró forrásokat tekintve³ azonban oly nagy hiánycsúszásokat tapasztalhatunk, hogy elengedhetetlennek tűnik Giovanandrea Gromo

1 Két tárgyalás Sztambulban. Összeáll.: Barta Gábor. Bp., 1996. (Régi Magyar Könyvtár. Források 5.) 7–8. p. A témafelvetésért és a tanulmánymegírásában nyújtott segítségért köszönettel tartozom Oborni Teréznek és Katulicné dr. Acél Zsuzsannának.

2 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 1540–1699. Szerk.: Szilágyi Sándor. I–XXI. Bp., 1875–1898.

3 Az erdélyi fejedelemség első korszakára (1526–1606) vonatkozó legfontosabb elbeszélő forrásokat ld. Erdély története. I. köt. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: Makkai László–Mócsy András. Bp., 1986. 600–601. p.

Cosimo de Medici-nek ajánlott olasz nyelvű kéziratának ismerete, melynek címe: *Compendio di tutto il Regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso Regno*.⁴ Gromo műve⁵ a János Zsigmond korabeli Erdélyt mutatja be, saját tapasztalatai és néhány közvetlen forrás alapján. Ez a 48 folióból álló írás mindmáig szinte az egyetlen előkerült értekezés erről a kevéssé ismert korról, amelyben létrejöttek a születendő Erdélyi Fejedelemség intézményrendszerének alapjai. Jelen tanulmány keretében Gromo eredeti, firenzei kéziratát szeretném ismertetni, ahol lehetséges más forrásokkal összevetve, valamint felfedni az írásmű valódi célját.

Giovanandrea Gromo élete és tevékenysége

A *Compendio* szerzőjének kilétéről igen kevés adat áll a rendelkezésünkre. A Kárpáthy–Krajvánszky Mór által összegyűjtött és publikált,⁶ Gromo-ra vonatkozó források és a szerző saját művei alapján — melyek mind az 1564–1567-es, Erdélyben töltött időszakra vonatkoznak — tájékozódhatunk valamelyest. Életének további körülményeit csak újabb olaszországi kutatások alapján lehetne sikeresen felderíteni.

Ha feltesszük az egyszerű kérdést, ki is volt Giovanandrea Gromo és saját, *Compendio*-beli meghatározását vesszük alapul, ahol egyszerű katonaként definiálja magát,⁷ könnyen megnyugodhatnánk a szerző eme öndefiníciójában. De ne hagyjuk magunkat félrevezetni! Gromo nem az, akinek első pillanatra látszik. Hogy meghatározzuk igazi kilétét, érdemes figyelmesen átvizsgálunk Kárpáthy által kiadott levelezését.⁸ Ezekből a dokumentumokból ugyanis világosan kiderül, hogy Gromo nem csupán hivatásos katona, hanem titkos diplomata, a velenceiek

4 A kézirat, amely után az általam felhasznált mikrofilm készült, megtalálható: Archivio di Stato di Firenze (= ASF). Fondo Magliabechi, Classe XIII. N. 9. (A továbbiakban: *Compendio*.)

5 *Aurel Decei*: Giovanandrea Gromo. *Compendio della Transilvania*. In: *Apulum. Buletinul Muzeeului Regional Alba Julia*. vol. 2. (1943–1945). 140–214. p. A *Compendio* teljes szövege olaszul, tíz oldalas román nyelvű bevezetéssel, a végén másfél oldalnyi francia nyelvű összefoglalással. Ezen felül létezik a *Compendio*-nak egy német nyelvű fordítása is In: *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge. Kronstadt, 1855. 74. p.

6 *Kárpáthy–Krajvánszky Mór*: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv*. Bp., 1936. 94–141. p.

7 *Compendio* fol. III.

8 *Kárpáthy*: i. m. 119–141. p.

és a pápai állam beépített embere — mai értelemben vett kéme — volt. Ő maga mondja, hogy különböző fejedelmek szolgálatában állott,⁹ de egészen 1564-ig nincsenek ennél részletesebb információink Gromo tevékenységéről. Ekkor azonban bizonyosan Velencében időzött.¹⁰ Mint 1564. március 18-i Giovanni Morone bíbornokhoz címzett leveléből kiderül, János Zsigmond őt kérte fel olasz testőrségének vezetésére és az ehhez szükséges 200 olasz gyalogos és 100 lovas összegyűjtésére.¹¹ Abban a tényben, hogy az olaszos neveltetésű János Zsigmond olasz zsoldosokat fogadott, semmi meglepő nincs, hiszen elterjedt humanista–reneszánsz szokás volt, hogy egy európai fejedelem idegen, főleg olasz testőrséget fogadjon. A kérdés inkább ott vetődik fel, ki ajánlotta éppen Gromot az ifjú erdélyi uralkodónak. Lehetett Velence, hiszen a tengeri köztársaság már az uralkodó apjával, I. (Szapolyai) János királlyal is jó kapcsolatokat tartott fenn, vagy éppen Róma, hiszen vele sem szakadtak meg a diplomáciai kapcsolatok és mindkét állam, mint majd látni fogjuk, érdekelt volt az erdélyi események alakulásában. Jászay Magda szerint az erdélyi fejedelem a Habsburg érdekszférával szembeni elszigeteltségéből a Velencével való szorosabb kapcsolat kialakításával próbált kitörni, és ennek lett volna közvetítője az olasz testőrparancsnok.¹² Annyi azonban bizonyos, hogy Gromo 1564 májusában érkezett Erdélybe¹³ és egészen 1567-ig maradt a fejedelem szolgálatában.¹⁴ Ez alatt a három év alatt többször visszatért Velencébe,

9 *Compendio* fol. II. Ezek közül VIII. Henrik angol királynál tett szolgálatairól van tudomásunk, ahol az volt a célja, hogy a királyt kibékítse a katolikus egyházzal. Ez a küldetése a király váratlan halála (1547) miatt azonban nem sikerülhetett.

10 Feltehetőleg ez a város lehetett állandó tartózkodási helye, mert clutazásakor a velencei Collegio előtt tett kihallgatása alkalmával, mint őszinte hívük és legengedelmeőbb szolgájuk, nekik ajánlja fel házat és fiai életét. (1565. április 7.) In: *Kárpáthy*: i. m. 136. p. Ebből a kijelentéséből azonban még nem lehet következtetni Gromo származási helyére. Egyécsk, valószínűleg *Amat di S. Filippo*: Biografia dei viaggiatori italiani. Roma, 1882. 297. p. leírását alapul véve, toszkán illetve firenzei származásának definiálják Gromo-t, így *Angelo Pernice*: Un episodio del valore toscano nelle guerre di Valacchia alla fine del sec. XVI. In: Archivio Storico Italiano. 83. (1925) és *Claudio Isopescu*: Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento. In: Bulletin de la Section Historique. Tome 16. Bucarest, 1929. is toszkánnak vélik. Valamint valószínűleg tőlük véve *Jászay Magda*: A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Bp., 1996. 129. p. Gromo-t toszkán származású, de velencei illetőségűnek tartja. Mások, (*Kárpáthy*: i. m. 95. p.) éppen eme levele miatt velenceinek tartják. Jómagam is inkább ez utóbbi vélemény fele hajlok, de le kell szögezünk, hogy mivel ily kevés adat áll a rendelkezésünkre Gromo származását illetően, semmi biztosat nem mondhatunk.

11 *Kárpáthy*: i. m. 119. p.

12 *Jászay*: i. m. 129. p.

13 *Compendio* fol. 16v.

egyrészt katonákat toborozni,¹⁵ ami Velence ellenkezése¹⁶ miatt nem volt könnyű vállalkozás, másrészt János Zsigmond illetve Velence és Róma hírszerző megbízásait teljesíteni. Gromo több levelet küldött Giovanni Morone bíbornoknak,¹⁷ melyekben az erdélyi ügyekre nézve tanácsát kéri. Minthogy Gromo a Szentszék magas méltóságviselőinek bizalmát élvezve információkat és titkos jelentéseket küldött és ezért cserébe pénzt kapott a pápától és a velencei szenátustól, biztosan megállapíthatjuk, hogy Gromo nem csupán egyszerű katona volt, sőt a legkevésbé sem egy utazó és egy Erdélyről szóló földrajzi leírás szerzője, aminek Amat alapján Pernice és Isopescu idézett műveikben Gromot hibásan definiálják, hanem a két fent említett állam titkos informátora is. Ez a szolgálat Erdély esetében annál is fontosabb volt, mert ide nem jutott el a hivatalos pápai és velencei képviselő, de ily módon mindkét állam naprakész hírekhez juthatott az Erdélyben kialakult helyzetet illetően. 1567-ben Gromo, mivel nem tudta végrehajtani feladatát, csalódottan visszatért hazájába és további sorsát illetően semmiféle adat nem áll a rendelkezésünkre.

A Compendio datálása és szerkezete

Gromo nem írta rá művére keletkezésének dátumát. Amat ezt hibásan 1554-re teszi (Veress Endre véleménye szerint bele sem nézve a kéziratba), Pernice és Isopescu pedig 1564 és 1571 közöttre datálja.¹⁸ Ha azonban tüzetesen megvizsgáljuk magát

14 Gromonak és olasz társainak János Zsigmond Kenyérmezőt és környékét adományozta szolgálataiért. *Compendio* fol. 15r–v.

15 Giulio Ricasoni 1564. október 26-i, Bécsből küldött levele, (MTA Kézirattár Ms 475/7. Veress Endre hagyatéka, Gromo jelentéséhez készített jegyzetek) „... egy bizonyos kapitány, Andrea, aki már régebb óta a Köztársaság szolgálatában állt és azzal bocsátották el, hogy egy gyalogsokból álló csapattal szolgálja az említett erdélyit (fejedelmet), most visszatért Velencébe, azzal a szándékkal, hogy összegyűjti a nevezett csapatot. /Arch. Mediceo, Fi. Filza 4326 fol.75./”

16 A császárnak ugyanis tudomására jutott Gromo akciója és súlyos szemrehányásokkal illette Velencét, amiért ellenségnek, János Zsigmondnak támogatást nyújt. Velence ezért eltiltotta Gromo-t a területén való toborzástól. Ld. *Turba, Gustav: Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. Wien, 1889–1895. 3. köt. 284–285. p.*

17 Giovanni Morone volt IV. Pius pápa tanácsadója a birodalmi, közép-curópai, tehát erdélyi ügyekben is, többször volt nuncius I. Ferdinánd udvarában, pápai legátus a tridentin és fontos politikai–diplomatikai misszióival az ellenreformáció legnagyobb formátumú egyéniségei közé tartozott.

18 Ld. MTA Kézirattár Ms 475/7. Veress Endre jegyzeteit Gromo Compendiójának kapcsán és *Isopescu és Pernice* i. m.

a szöveget, felfedhetjük a mű keletkezésének időpontját, hiszen Gromo maga mondja, hogy „... már öt év telt el Balassa Menyhért árulása óta ...”.¹⁹ Ennek időpontját pedig más forrásokból pontosan ismerjük. Az erdélyi tanácsúr I. Ferdinándhoz pártolása 1561. december 13-án történt.²⁰ Ez alapján meg lehet tehát állapítani, hogy a mű 1566-ban keletkezett. Ezt a dátumot pontosítja az a tény, hogy Gromo nem tesz említést Szulejmán utolsó hadjáratáról és haláláról (1566. szeptember 5.), ami pedig ennek a korszaknak egyik legjelentősebb eseménye volt. Ezen adatok alapján szinte teljes bizonyossággal az 1566-os esztendő nyarára tehető a Compendio születése. Gromo műve tehát egy majdnem két éves erdélyi tartózkodás gyümölcse.

A mű szerkezetének megállapításakor egyszerűbb a dolgunk. Gromo, még a Compendio megírása előtt, 1564 decemberében levelet küldött Velencéből Morone-nak,²¹ amelyben Erdélyből éppen visszatérve összefoglalja tapasztalatait. Ez tulajdonképpen a Compendio egy tömörített, és mint látni fogjuk néhány ponton eltérő szemléletű változata. Ebben Gromo, amint tisztázta, hogy a Szentszék megbízatását teljesítve írja le az erdélyi állapotokat, röviden összefoglalja, hogy miről is tett megfigyeléseket. Öt dolgot emel ki: a János Zsigmond által birtokolt terület elhelyezkedését és nagyságát; a Királyság felosztását és népességét; az uralkodó és birodalma jelentőségét; az okokat, melyek alapján a birodalom szerencsés voltát reméli és végül előadja terveit Erdélynek a katolikus hitre való visszatérítésére vonatkozóan.

A Compendio ehhez a jelentéshez hasonlóan már a Cosimo de Medicinek írt ajánlásban leírja, hogy az ország elhelyezkedését, nagyságát, határait, a benne élő népek szokásait, vallási és hatalmi viszonyait és végezetül a király természetét, szokásait és szándékait fogja elemezni. Rögtön ezután röviden közli célját, vagyis hogy úgy véli, bele lehetne fogni valamiféle vállalkozásba a török és az eretnekek ellenében a keresztény egyház dicsőségére.²² Erre a vállalkozásra — aminek mi-benlétét csak műve végén fejti ki részletesen és ezért mi is az összefoglalásban elemezzük részletesen — a legmegfelelőbb személynek Cosimo de Medicit találta, és ezért ajánlja neki a művet. Az ajánlás eme tömör meghatározásai után János Zsigmond királyságának egy tizenöt oldalas földrajzi leírása következik. Itt részletesen leírja a birodalom területének határait, méretét, az azt körülölelő hegyeket és orszá-

19 *Compendio* fol. 36.

20 Magyarország története 1526–1686. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. 2. köt. Bp., 1987.² 1657. p.

21 *Kárpáthy*: i. m. 122–131. p. és *Andrei Veress*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, si tarii romanesti. Vol. I. (1527–1572) Bukarest, 1929. 250–258. p. (312. sz.)

22 *Compendio* fol. IIv.

gokat. Ezek után felsorolja és röviden bemutatja a Királyság három tartományát. Ezt Erdély lakosságának, vagyis a magyaroknak, szászoknak, vlahoknak, lengyeleknek és cigányoknak a bemutatása követi. Majd 37 oldalon keresztül Erdély főbb várait, erődítményeit és városait írja le, röviden utalva az ott történt fontosabb történelmi eseményekre.²³ A városok után rátér a folyók leírására, három oldalt szentelve nekik. Az ország földrajzi leírása után rátér a király személyére, majd az udvar és az ország legfontosabb személyiségeit írja le. Végül az ország anyagi helyzetének ecsetelése és Moldva, mint szomszédos ország rövid leírása következik. Végezetül pedig, mint már említettem, az ország jelentőségéről, a különböző helységek megerősítésének miértjéről és módjáról, majd saját, Erdélyre vonatkozó terveiről beszél. És igaz ugyan, hogy a *Compendio* első, legterjedelmesebb része Erdély földrajzi leírása, mégsem nevezhetjük Gromo művét egy érzékletes földrajzi leírásnak, aminek *Amat* és a tőle információt szerzők tartják. A *Compendio*, mint látni fogjuk, igen határozott politikai–diplomáciai céllal készült, az ország aktuális állapotát Gromo céljának megfelelően bemutató mű.

Erdély leírása

Ebben a részben, a Gromo által követett logikát és felépítményt hűen követve röviden ismertetem a *Compendio* tartalmát, kiemelve a Gromo által fontosnak tartott szempontokat, ahol lehetséges a fent említett 1564-es keltezésű levéllel és más forrásokkal összevetve.

A „királyság” földrajzi helyzete

Gromo János Zsigmond királyságának területét a természetes határokat, keleti határaiaként pedig „öt magas hegyet”, vagyis a Kárpátok vonulatát határozza meg. Az

23 Gromo nem ad átfogó történelmi képet az országról, mint azt például *Antonio Possevino* teszi Transilvania című 1584-es művében (*Antonio Possevino*: Transilvania. Kiad.: Veress Endre. Kolozsvár–Budapest, 1913.) Antonio Possevino (1533–1611) jezsuita szerzetes, író, diplomata. Franciaországban jezsuita iskolákat alapított, visszatértette a svéd királyt a katolikus valláshoz, 1581-ben közvetítésével jött létre a béke Lengyelország és Oroszország közt. Ezen sikercsi után a pápa és Báthory István király megbízására 1583-ban másfél hónapot töltött Erdélyben és így született meg a *Fontes Rerum Transilvanicarum* 3. köteteként megjelent alapvető fontosságú történelmi–politikai műve.

ország kiterjedésének észak–déli viszonylatában két várost említ, Kassát és Orsovát. Ezen felül Eger és Belgrád városait jelöli még meg, mint a császárhoz ill. a törökhöz tartozó határvárosokat. Gromo az ország ‘hosszúságát’ Miháldtól a lengyel határig 16 nap távolságra, ‘szélességét’ pedig Töröcsvártól Egerig 9 nap távolságra teszi. Mint szomszéd országokat, Lengyelországot, Havasalföldet és Moldvát nevezi meg.²⁴ Ha ezeket a határokat megnézzük térképen, szembejön, hogy Gromo János Zsigmond államának határait a lehető legnagyobb mértékben kitolja, felnagyítja, elhallgatva azt aényt, hogy a speyeri egyezményig (1571) János Zsigmond államának nem voltak pontosan megállapított határai,²⁵ területe az őt elismerő nagyurak, birtokosok és természetesen saját birokából állott. Területének bizonytalanságát csak fokozta a tény — amit szerzőnk szintén elhallgat —, hogy a török, de főleg az északi szomszéd Ferdinánd, majd Miksa állandó harcban álltak az erdélyi és Partiumbeli várak, területek megszerzéséért, így ezek időről időre gazdát cseréltek. Gromo ezen nem csekély mértékű ‘tévedéseit’ csak úgy lehet igazán megértenünk, ha feltételezzük, hogy János Zsigmond királyságát, mint egy nagy kiterjedésű, állandó, biztos határokkal rendelkező országot akarta bemutatni. Ezt a feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy míg az 1564-es keltű levélnek ezen részén Gromo felsorolja az ország négy bejáratát, sebezhető pontját: Havasalföld és Moldva felől Brassó felé két erőd, Töröcsvár és Rozsnyó vára védi a területet; Lengyel- és Magyarország felé a Tisza és különböző városok, Tokaj, Huszt, Munkács, Szatmár és Nagybánya jelentik a határt; a török által birtokolt Temesvárral és Lippával szemben csak Déva vára és a Maros folyó áll ellent; a Szörényi Bánság területe felől pedig Lugos és Karánsebest, valamint a Vaskaput említi meg bejáratként,²⁶ addig a Compendio-ban csak annyi áll, hogy két úton lehet eljutni az országba és gyorsan hozzátesszi, hogy itt a kereszténység hasznát szolgáló erős fundamentumokat létesítettek. Gromo tehát nem ír Firenze és Siena hercegének a királyság esetleges gyengeségeiről, csak azt emeli ki, hogy szűk völgyeken és utakon keresztül lehet Erdélybe jutni, elhallgatva az ország védhetőségét nehezítő tényezőket.

24 *Compendio* fol. 1v–2v.

25 Ld. *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711. Bp., 1918.

26 *Kárpáthy*: i. m. 126. p.

János Zsigmond országának tartományai

Ennek a résznek a születését a szerző a következőképpen magyarázza: „Mert legnagyobb sajnálatomra azt kellett látnom, hogy még a legbölcsebb intellektusok is abba a hibába estek, hogy vagy a könyvekből, amiket olvastak vagy különböző személyektől, akik a Fejedelem országáról beszélve csak Erdélyt említették, téves információkhoz jutottak és így jóval kisebbnek vélték az ország területét, mint amilyen az a valóságban.”²⁷ Gromo az országnak három tartományát nevezi meg: az általa ‘*Valachia citeriore*’-nak nevezett Szörényi Bánság területét, Erdélyt, valamint egy részt, amelyet, mint írja, voltaképpen Magyarországnak neveznek.²⁸ Összehasonlítául érdemes megnézni, Possevino²⁹ hogyan osztotta fel részekre az országot. Először műve második könyvének első fejezetében felsorolja a hét erdélyi és öt Erdélyen kívüli megyét, majd hozzáteszi, hogy ide tartozik Fogaras is, de nem szerves része a fejedelemségnek. A következőkben a szász városok elemzése után két külön tartományként írja le Hátszeget és Székelyföldet.³⁰ A két forrás közti különbség, vagyis az, hogy Gromo három, Possevino pedig ennél jóval több, de a szétdaraboltság látszatát keltő részt sorakoztat fel, abból eredhet, hogy Gromo nemcsak arra törekedett, hogy minél nagyobbnak állítsa be János Zsigmond országát, de azt is szerette volna elérni, hogy úgy tessenek, az ország teljesen egységes, nem pedig szétszabdalt kis részekből, kerületekből áll.

Gromo a következőket emeli ki a tartományok leírásánál: ‘*Valachia citeriore*’-nél megemlíti a két megerősített várost Lugost és Karánsebest. Ez utóbbit, mint a terület központját, a védelemére rendelt 500 lovassal. A tartomány határait Orsovától a Vaskapuig és Szebentől Temesvárig teszi. Erdélyről szólva megemlíti a Szászváros felé vezető úton Várhelyt és már a rómaiak által is felfedezett Boldogfalvát. A magyarországi részek közül részletesen leírja Várad városát, kedvező fekvését mind a védelem, mind a lakhatás szempontjából, a vár és a város szépségét, a falak állapotát, a katolikus vallás helyzetét a városban és Várad körzetének gazdagságát. Ezután rátét a Báthoryak birtokaira, megemlíti Nagybányát aranybányáival, a Schwendi által megerősített Szatmárt és Tokaj erődítményét. Ennek kapcsán említi meg a császár és János Zsigmond közt, Balassa Menyhért fent említett árulása miatt kitört háborút is. Végül kiemeli Huszt várát és a Szamos folyót, amely

27 *Compendio* fol. 3v–4.

28 Ez utóbbi alatt Gromo a Partiumi részeket érti.

29 Ld. a 23. sz. jegyzetet.

30 *Possevino*: i. m. 43., 49–50. p.

a dési sót szállítja tovább Magyarország, Horvátország, Szerbia, Bulgária és Havasalföld felé.³¹

Az ország népessége

Miközben Possevino csak három népet említ, a magyarokat, szászokat és vlahokat, valamint külön kategóriába véve az ún. erdélyieket vagy székelyeket, Oláh Miklós és Verancsics Antal négyet: a magyarokat, székelyeket, szászokat és oláhokat,³² addig Gromo öt nemzetet sorol fel: magyar, szász, vlah, lengyel és cigányt. Ezek nem a szó hagyományos politikai értelmében vett nemzetek, hanem az Erdélyben megtalálható népek. A magyarokról szólva leszögezi, hogy kétféle van: 'az igazi magyarok' és a székelyek. A magyarok szétszóródva az egész ország területén laknak, földjeiket a vlahokkal műveltetik, kiváló lovasok és harcosok. Nagyobb részük luteránus, de sok katolikus él Báthory birtokain és Váradon. A magyarokról szólva Gromo nem tesz említést arról a fontos tényről, hogy a magyarokon és az udvarban élő külföldieken kívül a másik két politikai nemzetnek, a székelyeknek és a szászoknak nem volt igazi beleszólásuk az ország kormányzásába. Az államot ugyanis gyakorlatilag a királyi tanács vezette, ami a partiumbeli ősi magyar családokból (ilyenek pl. a Bekes, Báthory, Csáky, Balassa, Bebek családok) állt.³³ A szkíta eredetűnek definiált székelyek Erdély elkülönült részén laknak. Gromo felsorolja a hét székely széket és hozzáteszi, hogy igaz ugyan, hogy nincsenek jól védett városaik, de földjük gazdag búzában, nyájjakkal teli legelőkből és főleg lovakban, ami a harcban igen fontos. Saját maguk művelik földjeiket, de a cigányok munkáját is igénybe veszik. Háborúban saját költségükön kötelesek szolgálni a királyt, de cserébe igen kevés adóval tartoznak neki. Gromo állítása szerint 50.000 embert is képesek kiállítani, igen jó harcosok, minden fáradságot és nehézséget eltűrnek, de nincs jó vezetőjük és katonai fegyelmük. Vallási életükről szólva még 1564-ben megjegyzi, hogy mind katolikusok, de a Compendio-ban hozzáteszi,

31 *Compendio* fol. 4v–8.

32 Oláh Miklós (1493–1568) a művelt humanista a reformáció elleni küzdelemben jeleskedő Habsburg párti főpap, 1553-tól csztergomi érsek volt. Történeti munkája „Hungaria et Atila” (1536) címen ad képet a korabeli Magyarországról. Verancsics Antal (1504–1573) a katolikus megújulás atyja, Oláh Miklós utóda az csztergomi érseki székben. Udvara magyarországi humanizmus fellegvára volt. Verancsics történeti munkái a Monumenta Hungariae Historica-ban jelentek meg. Az általunk felhasznált részeket ld. Erdély öröksége. Tündérország 1541–1571. Bp., 1993. I., 10. p.

33 *Makkai László–Mócsy András: Erdély története* i. m. 445–446. p.

hogy már csak Isten kegyelméből, mert az eretnekek állandó zaklatása és tudatlan papjaik miatt már nem sokáig tartják meg ezen állapotukat.³⁴ A Morone-nak címzett levélben sajátos kiváltságokkal bíró nemesembereknek írja le őket, akik ezeket a privilégiumokat a király akaratából vagy azért kapták, mert ők a tartomány legősbibb lakosai.³⁵ Ugyanitt említ meg egy fontos tény, ami a Compendióból szintén hiányzik, vagyis hogy a székelyeknek egy sikertelen felkelésük volt a király ellen, ami után az uralkodó két erődöt építtetett. A két erődöt Székelytámadot és Székelybánját valóban az 1562-ben kitört székely felkelés után hozták létre, mikor János Zsigmond el akarta törölni a székelyek adómentességét.³⁶ Gromo a Compendióban nem beszél ezekről az eseményekről, hogy elhitesse a Mediciekkal, hogy ezek a népek minden problémától mentesen élnek a fejedelemségben. Possevino is nagyjából ugyanezeket említi, de hozzáteszi, hogy hadseregük 40.000 főből áll, kemény fejű, lázadó természetű népek, akik könnyen ölnek és lopnak és nem egyenlőek egymás közt.³⁷ A Compendio tehát itt is a kedvező dolgokat emeli ki, nagy hangsúlyt helyezve már itt a székelyek vallási állapotára, kiemelve, hogy katolikus segítségre lenne szükségük, ez pedig egyfajta jogcímet, ürügyet biztosíthatna valamely katolikus fejedelemnek az Erdélyben tartózkodásra.³⁸

A Csáky Mihály kancellár vezette luteránus szászokat Gromo Erdély legerősebb nemzeteként mutatja be, önkormányzatiságuk, gazdag és erős városaik miatt. Leírja szokásaikat, foglalatosságaikat, városaikat, kormányzásuk és adózásuk módját. A szászok leírásánál nem találunk más forrásainktól jelentős eltéréseket.

A vlahokról vagy más néven oláhokról más forrásokhoz viszonyítva Gromo részletesen beszél, ezért is használták fel a román történetírásban elsődendő forrásként.³⁹ A fent említett két nép földjeit művelik, koszos, csúnya nép, de a Hadrianus római császár ideje óta ott maradt rómaiak leszármazottainak tartják magukat és nyelvük is elferdült római. Vallásuk görög, mint a havasalföldieknek. Katonai állományukról szólva Gromo megjegyzi, hogy kétféle gyalogságuk van: a darabontósok, akik, mivel fegyverzet híján vannak, semmit sem érnek és az általa 'edoni ill. educchi' -nak nevezett egységek (magyarul a hajdúk lennének), akik igen bátor

34 *Compendio* fol. 8v–9v.

35 *Kárpáthy*: i. m. 127. p.

36 *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. Bp., 1962. 305–307. p.

37 *Possevino*: i. m. 51–53. p.

38 A katolikus székelyek helyzetének Gromo által adott leírását igazolja a jezsuita atya is. *Possevino*: i. m. 65. p.

39 Vö. *Claudio Isopescu*: i. m., *Aurel Decei*: i. m., *Ioan Lupas*: Doi umanisti romani in secolul al XVI-lea In: Anuarul Institutului de Istorie Nationala, 4. (1926–27) Bucuresti, 1929. 337–363. p.

harcosok, nem ismerik a veszélyt, minden nehézséget elviselnek, de reménytelenül fegyelmezetlen katonák.⁴⁰ Gromo láthatóan úgy véli, hogy a vlahok hasonló nyelvűk, ősi rokonságuk, katolikus vallásuk — még akkor is, ha görög — és kegyetlen katonáik révén igen hasznosak lehetnek egy olasz keresztény uralkodó számára.

A lengyelekről szólva Gromo rögtön leszögezi, hogy nincsenek saját földjeik, hanem a király szolgálatában, az udvarban élnek körülbelül ötszázan, de néha kétezren is, mint katonák vagy udvaroncok. Forgách a lengyeleket rosszindulatú, részeseges, semmittevő, nemtelen népnek nevezi, Gromo ezzel szemben vidám, jólelkű, kellemes modorú, evést-ivást kedvelő társaságként jellemzi őket.⁴¹

Gromo utolsóként a cigányokról beszél. Isopescu is megemlíti, hogy ez egy igen ritka jelenség a kor olasz szerzőinél, de hozzá kell tennünk hogy nem csupán az olaszoknál. A cigányokról, mint népről szinte kivétel nélkül hallgattak a kor szerzői. Gromo szerint az országban szétszóródva nagy számban éltek az eredetüket tekintve Indiából érkezett cigányok, akik itáliai társaikhoz hasonló életmódot folytattak, vagyis kereskedtek az utcán és loptak, Székelyföldön pedig nagy számban foglalkoztak földműveléssel, munkájuk gyümölcsét mind uruknak adva. Mint katonák gyalogosként szolgáltak a drabantosok közt. A cigányok bemutatása arra a tényre világít rá, hogy Erdély mily sűrűn lakott, munkáskezekben és katonaanyagban bővelkedő ország.

Gromo az Erdélyben élő népek bemutatásánál tehát megvizsgálta azok eredetét, lakóhelyét, szokásait, katonai erejüket, jogait és kötelezettségeiket. Ezek az információk igen hasznosak lehetnek bárkinek, akinek az országban érdekeltiségei vagy valamely vállalkozása lett volna.

János Zsigmond országának főbb városai és várai

Gromo Erdély városainak leírásánál délnyugati irányból indulva halad észak felé, majd visszatérve az ország belsejébe keleten fejezi be a bemutatást, a székely városokkal. Gromo minden helység leírását földrajzi helyzete meghatározásával kezdi, jelezve milyen irányban (az irányokat különböző szelek nevével határozza meg), milyen úton (pl. tó vagy folyó mentén, hegyek vagy völgyek között) és milyen tá-

40 *Compendio* fol. 10v–11v.

41 *Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Bp., 1977. (Humanista történetírók.)* 722. p. és *Compendio* fol. 11v. Forgách Ferenc (1535–1577) Páduában tanult egyházi ember, politikus, diplomata, aki 1568-ban áll János Zsigmond pártjára, majd 1571-től erdélyi kancellár is lesz. Munkája szinte az egyetlen korabeli magyar elbeszélő forrás.

volságban (ezt mérföldben vagy napban adja meg) található a hely egy másik helységtől. Ezután azt írja le, hogyan néz ki a város közvetlen környéke. Ebben a részben kiemeli, hogy termékeny síkságon, erdőségtől védett domboldalban vagy hegyen található-e; van-e a közelben víz, tó vagy folyó, szóval mindazt, ami az élethez és főleg egy helység védhetőségéhez elengedhetetlenül szükséges. Gromo a városok földrajzi helyzetének leírása után azonnal azok védhetőségére tér rá. Ez érthető, hiszen az ellenségtől mindenfelől körülvelt országban ennek a problémának kell az első helyen állnia. Gromo szakszerű, pontos és kimerítő leírást ad Déva, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Szeben vagy Brassó⁴² helyzetéről, erődítményeik állapotáról (régie vagy új típusú vár-e), felszereltségéről, a városba vezető utakról és magának a városnak a jelentőségéről. A fent említett szempontokon kívül a szerző nagy hangsúlyt fektetett a különböző városokban zajló tevékenységekre, amin keresztül be tudja mutatni az ország gazdagságát. Kiemeli az ásványkincsekben bővelkedő ország fém- és sóbányászatát, az előbbihez kapcsolódva a három ősi várost, Abrudbányát, Zalatnát és Keresbányát, említi arany, ezüst, réz, vas, kén és cinóberkészleteivel, a só bányászatát pedig Torda, Dés és Vízaknához köti. Gromo egyértelművé teszi továbbá, hogy ezeknek az ásványkincseknek a bányászata nagy jövedelmet hoz a királynak és fontos szerepet tölt be az ország gazdasági életében.⁴³

Gromo leírása szerint a kereskedelem is igen fejlett és jelentős volt az országban. Majd mindegyik város jelzői közt, az olyanok mellett, mint gazdag, nagy, erős, vidám, egészséges ott áll a kereskedő kifejezés is. Megemlíti a nagyobb vásárokat, ahová a környékről is érkeztek az árusok, ilyen például Marosvásárhely, vagy Megyes városa, ahol olcsó pénzért lehetett szövetet venni.⁴⁴ Példának hozza fel Szebent, Brassót, Gyulafehérvárt is. Ezekben a helyeken szövettel, prémekkel, gabonával, vadállattal: nyest-, farkasprémmeel, bőrével kereskedtek. A magas szintű kereskedelem szilárd alapját képezhette egy ország gazdaságának és ezt jól tudták a firenzeiek, akik banki és kereskedelmi tevékenységük hasznából éltek.

Elhelyezkedésükön, védhetőségükön és gazdasági szerepükön túl Gromo mindig kiemelte, ha egy város különleges jogokkal vagy lakossági összetétellel bírt. Kolozsvárnál például megemlíti, hogy egy részét magyarok, másik részét szászok lakják és egyenlő részben vesznek részt a város bírói testületében, évenként változtatva a legfőbb hatalmat. A falakon kívül ezzel szemben három falvacska van, egyikben magyarok, másikban szászok, harmadikban vlahok laknak. Szeben, a szászok metropolisának esetében pedig azt emeli ki, hogy bíróságuknak teljes ha-

42 *Compendio* fol. 14v–15., 15v–16., 18v–19., 23v–24v., 27v–29.

43 Uo. fol. 18r–v., 20v., 25v.

44 Uo. fol. 22., 22v.

talma van, a városban nem lakhatnak mások, csak szászok, kivétel, ha szükségük van valakire. Ugyanígy a király sem időzhet a városban három napnál tovább, sőt be sem léphet, hacsak nem minimális számú kísérettel, amitől a szebenieknek nem lehet félnivalójuk. Szeben városában továbbá folyamatosan vernek arany és ezüst pénzeket.⁴⁵ A városok lakosságáról és berendezkedéséről szóló hírek alapvető fontosságúak ahhoz, hogy az ember tiszteletben tudja tartani a különböző városok speciális hagyományait és jogait.

De ne higgyük, hogy Gromo ily száraz, még ha mégannyira hasznos, leírást ad is Erdély városairól: mindig kiemeli ugyanis, ha egy hely különösen alkalmas az emberi életre, és különösen egy uralkodó és udvartartása életére, így a pihenési, szórakozási lehetőségeket, a bőséges táplálékot, a kultúra, a hagyományok, a művészet, tudomány stb. meglétét. Mindig szívesen utal az uralkodói szórakozásokra, így például a vadászati lehetőségekre Alvinc vagy Gyulafehérvár közelében, a különböző fürdőkre, a halban bővelkedő vizekre vagy a gyümölcscsel teli kertekre.⁴⁶ Gromo az erdélyi városok leírásánál mindig kiemeli, ha a területet már a rómaiak is lakták, megemlíti, hogy Traianus császár Decebalus király elleni hadjáratában egy nagy hidat építtetett és miután megnyerték a háborút, a tartomány a rómaiak kezén maradt vagy hogy Alba Iulia (Gyulafehérvár) városa nevét Marcus Aurelis császár anyjának, Iulia Augustának a tiszteletére kapta. A római ősök jelenléte, szobormaradványaik, fennmaradt elnevezéseik stb. biztonságot és otthonos érzést biztosíthattak volna egy Itáliából Erdélybe érkező uralkodónak. Végezetül a kulturális élet és a művészet terén kiemeli a beszercei és a kolozsvári templom szépségét, ez utóbbi orgonáját, a segesvári kollégiumot az önkormányzat által fizetett, mindenféle tudományt okító kiváló tanáraival, a brassói studiokat szabad művészetével és csodálatos könyvtárával stb. A kultúra, a művészet jelenléte, a kiművelt emberfők tudata különös jelentőséggel bírhatott főképp egy firenzei számára, aki a humanista–reneszánsz kultúra hazájából érkezett. Gromo ezen a ponton kitűnően illusztrálja, hogy János Zsigmond országa nem csupán a magas hegyek, sötét erdők és kegyetlen katonák országa, hanem a legmagasabb civilizációé is.

Összefoglalva tehát Gromo művének az erdélyi városokról írott részét, leszögezhetjük, hogy Gromo nem csupán egy ‘földrajzi tartalmú nagy lélegzetű traktátust’ írt, ahogyan Isopescu állítja,⁴⁷ hanem igen tudatosan közöl minden információt Erdélyről, amire egy Medicinek, Firenze és Siena urának szüksége lehet. És ha megnézzük az ország leírására használt jelzőket: erős, gyönyörűséges, gazdag,

45 Uo. fol. 18v–19., 23v–24v.

46 *Compendio* fol. 14v., 15v–16v.

47 *Isopescu*: i. m. 47. p.

tiszta, egészséges, kényelmes, az emberi életre alkalmas, jól felszerelt, stb. megállapíthatjuk, hogy Gromo itt is csak a kedvező elemeket emeli ki. A legcsúnyább kifejezés, amit a *Compendio*-ban városra használ, a következő: „*Megyes ... nekem a királyság legmelankolikusabb városának tűnik*” és „... amennyire megérhettem, *Szászsebes rossz levegője vagy valami más szerencsétlenség következtében szinte teljességgel lakatlan.*”⁴⁸

Gromo leírása tehát, Erdély földjének minden valóságos szépsége ellenére feltehetően erősen túlzó, s így megfelel saját meghatározásának: „*megpillantva a csodálatos erdélyi földet, úgy tűnik, mintha a Purgatóriumból lépne ki az ember és meglátná a Paradicsomot.*”⁴⁹

Az ország fő folyói

Gromo a következő erdélyi folyókat sorolja fel: Tisza, Maros, Aranyos, Szamos, Körös, Olt, Görgény, Ompoly, Küküllő és Temes. Mindegyiknél jelzi, honnan indul és hová érkezik, mely szakaszától hajózható, szállítanak-e rajta valami fontos árut és találhatók-e halászható mennyiségben benne állatok, halak, rákok.⁵⁰ Ebből a részből kiderül, hogy Erdély bőven el van látva az emberi élethez szükséges vízzel és állattal, és folyóinak egy része alkalmas kereskedelmi szállításra.

János Zsigmond

János Zsigmond⁵¹ élete és így az arról szóló források tele vannak ellentmondással. Egyik oldalon úgy tekintettek rá, mint a haza reménységére (például az unitáriusok egy új Szent Imrét, mások az ország megmentőjét látták benne), másik oldalon őt tekintették a tehetetlenség megtestesítőjének, aki ahelyett, hogy megvédené az or-

48 *Compendio* fol. 14v. és 23.

49 Uo. fol. 14.

50 Uo. fol. 30v–31v.

51 János Zsigmond uralkodói címe egészen 1571-ig bizonytalan volt, ekkor a „*Transilvaniae et Partium Regni Hungariae princeps*” fejedelmi címet kapta. Ld. *Barta Gábor*: Erdély rövid története. Bp., 1993. 233. p. Gromo az esetek többségében az ‘Erdély Királya’ és ‘János király’ címet használja, néhányszor pedig ‘Erdély fejedelmének’ titulálja, vagyis Gromo elfogadja őt apja, I. (Szapolyai) János örökösének, mint ‘II. János, Magyarország, Dalmácia és Horvátország királya’. Forgách is egyszerűen királynak, Possavino János hercegnek nevezi.

szágot a töröktől, végeláthatatlan hitvitákba menekül.⁵² Nézzük milyen leírást ad róla a kortárs Forgách Ferenc: „... *(Izabella) fiát gyalázatosan nevelte ... gyerekek, majd hitvány lengyel emberek társaságában nevelkedett fel, és élete végéig olyan maradt. Ilyen tanítók mellett főleg a könnyelműséget, tudatlanságot, részegeskedést szívta magába annyira, hogy nála borosabb ember aligha akadt ... Ezt is anyjától örökölte. Így aztán agyát úgy tönkretette, hogy emlékezőtehetsége alig volt, ítélő- és beszédképessége pedig, mint amilyen a gyermeké; egyetlen tagja sem volt ép és egészséges. Halála napjáig harmincszor vett rajta erőt a kólíka és epilepszia; ... arca szomorú; társalogni csak környezete tagjaival szeretett ... melankolikus alkattal volt, hihetetlenül görcsös, ... sem testét, sem szellemét nem gyakorolta; egyetlen kedvtelése a vadászat volt, ha a betegség nem akadályozta.*”⁵³

Forgáchcsal ellentétben Possevino nem használ ilyen negatív jelzőket, igaz ő nem is ismerte személyesen János Zsigmondot. Leírja, hogy a fiatal királyt kiváló nevelője, Novocampianus katolikusán nevelte, de ahogy évei száma növekedett, úgy egyre több szabadságot hagytak neki, és az udvarban található nők és más eretnek udvaroncok (Blandrata, Petrovics Péter stb.) folytonos cseverészései közepette és anyja katolikus vallás ellen tett lépéseit látva, mivel fiatal lévén természete még nem alakult ki, könnyen eltéríthették az igaz hitről. Possevino tehát felmenti János Zsigmondot és mindent környezete hibájaként könyvel el, nem mondva ítéletet sem a királyról, sem anyjáról.⁵⁴

Gromo viszont röviden, de pozitív jelzőket használva beszél munkaadójáról, az erdélyi fejedelemlről.⁵⁵ Először leírja a király külsejét, fehér bőrével, kék szemével, szőke hajával, finom arcvonásaival és inkább egy nőére hasonlító finom kezeivel egy nem túlságosan erős, de igen nemes, finom úr képét rajzolva meg előttünk. Ezután rátér János Zsigmond foglalatosságaira: a vadászatra, lovaglásra és a harcra, amiben Gromo állítása szerint nagy kedvét leli. A lélek nemesítése terén az ifjú uralkodó kedveli a muzsikát, amit az udvarban olasz és lengyel zenészei szolgáltattak.

52 János Zsigmond I. (Szapolyai) János és az olaszos neveltetést kapott Izabella királyné (Jagello Zsigmond, lengyel király és Bona Sforza milánói hercegnő lánya) fiát a török segítségével ültették trónjára. Az anyja által teremtett olaszos–reneszánsz atmoszférában nevelkedett, kitűnő nevelést kapott, (ld. bővebben: *Barlay Ó. Szabolcs: Romon virág. Bp., 1986.*) de politikai mozgásteret igencsak be volt határolva a török és a Habsburgok által. Az ifjú uralkodónak apja politikai végrendeletét kellett követnie: „Erdélyt megőrizve, ha Magyarország elvész is, könnyen vissza lehet szerezni azt, de nem fordítva. Ha Erdély elvész és Magyarországot örzik meg, az nem lenne célszerű visszavenni Erdélyt.” *Possevino: i. m. 173. p.*

53 *Forgách: i. m. 981–982. p.*

54 *Possevino: i. m. 90. p.*

55 A király leírása: *Compendio* fol. 32–33v.

nak. Jól beszél latinul, olaszul, németül, lengyelül, magyarul és vlahul, egy kicsit görögül és törökül. Természete inkább vidám, mint melankólikus, kedveli a vidám társaságot és a jó bort. (Forgáchnak az erre vonatkozó, igen elítélő állítása Gromonál inkább pozitívként jelenik meg). Természetére nézve jólelkű, engedékeny, bölcs, megfontolt, értelmes. Harcban hősie, a hadi dolgokban szorgalmas és bátor a vész közepette. Utolsó modataival pedig a következőket mondja róla: „... úgy kedveli az olasz nemzetet, ahogy fejedelem még sohasem kedvelte, és minden erénnyel meg van áldva. Ezek mellett a fent leírt tulajdonságai mellett pedig annyira erkölcsös természetű, hogy az egész ország szűznek tartja.” János Zsigmond vallási életének kényes kérdéséről Gromo nagyon diplomatikusan nyilatkozik. A következőket mondja ugyanis a *Compendionak* a királyról szóló részében: János Zsigmondnak „vallásos természete van és nagyon szándékában áll megérteni az igazságot.” Még korábban, mikor Gyulafehérvár városáról beszél, megemlíti, hogy az ifjú király csak szükségből hagyta el a katolikus vallást, mikor a külső el-lenség szorongatta és ez a királynak a pápa öszentségéhez és Borromeo és Vercelli bíborosokhoz írt leveleiből is kiderül, melyekben kifejezi elkeseredését a lelkében dúló kettősség miatt, de mivel nem volt, aki a sötétben világítson neki, kénytelen volt országát követni.⁵⁶ Gromo is felmenti tehát az ifjút saját döntése felelőssége alól, a körülményeket okolva a történetekért.

Ha végigfutjuk a király személyének leírását, láthatjuk, hogy a dicsérő jelzők mellett nem igen találni olyanokat, amelyek kedvezőtlen fényben mutatnák be a királyt. Itt egyedül a király egészségéről írt részekre gondolhatunk, ahol leírja, hogy János Zsigmond sokat szenved kólikus fájdalmaktól, ezt a betegségét pedig az egészségtelen ételekkel illetve a rengeteg gyötrellemmel magyarázza, amikkel szembe kellett néznie. Ha Forgách jellemzésével összevetjük Gromo leírását, jelentős hasonlatosságokat fedezünk fel, csak a dolog két különböző oldaláról: mert amit a magyar történetíró rút, visszataszító dolognak ítél, azt az olasz erénnyé varázsolja. Vagyis Gromonak a János Zsigmondról alkotott képe jöllehet egy kicsit beteg és egy se lelkiekben, se testiekben nem túl erős, ezen kívül azonban szinte tökéletes uralkodót mutat, aki csak a katolikusok segítségnyújtása hiányában volt kényszerű megtenni visszatszító politikai lépéseit, vagyis magát a törökhöz kötni és elhagyni a katolikus vallást.

56 *Compendio* fol. 17v. A három részre szakadt Magyarországon gyorsan terjedt a reformáció. A luteránusok 1557-ben, a kálvinisták 1564-ben és az unitáriusok 1571-ben érték el a vallásszabadságot Erdélyben. János Zsigmond 1562-ben hagyta el a katolicizmust, hogy elérje protestáns uralkodó osztálya támogatását és 1569-ben így lett ariánussá. Ld. *Magyarország története tíz kötetben* i. m. 824. p.

A királyi udvar és az ország legjelentősebb személyiségei

Gromo körülbelül harminc embert nevez meg személyesen, akik fontos szerepet játszottak az állami életben vagy az ország védelme szempontjából. Gromo hivataluk, hatalmuk, koruk, vallásuk, a királyhoz való hűségük és az olasz nemzethez való hozzáállásuk, valamint ha fontosnak találja, emberi jellemzőik alapján mutatja be a különböző személyiségeket. Ugyanezt teszi a katonák esetében, jóllehet rövidebben és mindig hozzátéve melyik várban állomásoznak és mennyi katonájuk van.⁵⁷

Elsőként a legfontosabb tíz emberről beszél: a nagyhatalmú majordomus és titkos tanácsos Apafi Gergelyről; a kapzsi és ravasz Csáky Mihály szász kancellárról; a bölcs titkos tanácsos Hagymási Kristóf báróról, a hadsereg főkapitányáról; a gazdag és illusztris helytartó és titkos tanácsos Varkocsról; majd Izabella kegyeltje a lengyel kincstárnok Zavada és a lovasság fővezére, még I. Szapolyai János híve a veterán Nachasono következnek. A fent említett személyek ez utolsó kivételével mind luteránus vallásúak voltak. Hetedikként említi a két Báthory fivért, Kristófot és Istvánt, a császárral való megegyezés apostolaiként, kiváló harcosokként és a katolikus hit utolsó oszlopaiként és reménységeiként, valamint az olaszok nagy barátaként mutatva be őket. Őket a vlah származású és János Zsigmond által, a töröknél tett sikeres politikai küldetése miatt támogatott Bekes Gáspár bemutatása követi, aki luteránus volt ugyan, de nem volt ellenséges hitbeli kérdésekben és szintén az olaszok nagy barátja. Utána ismét egy luteránus lengyel, Nizowski Szaniszló következik, titkos tanácsos és a király 'tejtestvére'. Végül tizedikként mutatja be az udvarban mindenki által gyűlölt, de hatalma miatt tisztelt olasz orvost, Giorgio Blandratát.⁵⁸ Bemutatja életútját és megmagyarázza, hogy azért tehetett szert ily nagy befolyásra az erdélyi uralkodó udvarában, mert mikor Balassa Menyhért elpártolt a királytól és a székelyek fellázadtak ellene, János Zsigmond súlyos betegségbe esett, csak ő volt mellette, így tudott hatást gyakorolni rá. Gromo nem viseltetik gyűlölettel Blandrata iránt, de elemzi a helyzetet, mondván, hogy hamis doktrinájával nem csupán a fejedelmet, de igen sok egyszerű keresztényt is eltérített az igaz útról.⁵⁹ Mielőtt elhagynánk a királyi udvart, nézzük meg összehasonlítóképpen hogyan jellemezte azt Forgách: „*Három világraszóló gazember uralkodott rajta: Csáky Mihály főkancellár, az egykori pap, vele született kapzsiságával és*

57 *Compendio* fol. 33v–39v.

58 Girogio Blandrata János Zsigmond olasz származású orvosa volt, akinck a nevéhez a reformáció legradikálisabb ágának, az antitrinitárius irányzatnak az elterjesztése fűződik. Ld. *Pállfy Géza: A tizenhatodik század története.* Bp., 2000. 197–198. p.

59 A nevezetes személyekről szóló rész: *Compendio* fol. 33v–36v.

nagyravágásával a király esetleg mégis meglevő erkölcsének megrontója; az oláh származású Bekes Gáspár, aki kegyetlenségre és minden szörnyűsége tüzelte. ... Valójában az országot ő kormányozta egyedül a király helyett. ... A harmadik Blandrata volt, az olasz orvos és az arianizmus szerzője. Ez vakmerőségében odáig vetemedett, hogy Brassóban a halálos beteg fejedelmet csak akkor gyógyította, ha az arianizmusra felelszük. ... Ez a három, mindenkinél hiübb ember ... mind azt tervezte, hogy megkaparintja az uralmat.”⁶⁰

A fent nevezett tíz legjelentősebb személyiség részletes bemutatása után Gromo rátér a különböző várak, így Dés, Tokaj, Munkács, Fogaras erődeinek a kapitányaira, majd elsorolja, hogy kik győzték le 1565-ben a császári erők színe-javát. Ha alaposan szemügyre vesszük ezt a részt, megállapíthatjuk, hogy Gromo csak a valóban hasznos információkra koncentrálva, minden elfoglaltságtól mentesen próbálja megismertetni az udvar és a hadsereg legfontosabb személyiségeit és a végén az erdélyi katonai erők nagyságát és erejét érzékeltetni.

A király bevételei

Nézzük meg mit mond Gromo erről a témáról: „eredetileg nem szerettem volna beszélni a fejedelem rendes bevételeiről, mert ha a keresztények megsegítik, az egészen bizonyosan növekedni fog, de hogy ne hagyjak kétséget a dolog felől, ahogy a királyság főembereitől értesültem, Őfelsége rendszeren 600 ezer, de legalább 400 ezer tallér jövedelemmel rendelkezik és ez csak nagyon ritkán kevesebb.”⁶¹ Ezeket a bevételeket a fejedelem a városok adójából, valamint a fém- és sóbányásztól nyeri és ebből fizeti a királyság védelmére rendelt négyezer lovas. Ha az eltérő pénznemek és adatok, valamint a hiányzó gazdasági mutatók hiányában nem is tudjuk ellenőrizni Gromo számadatának helyességét, két dolgot így is biztosan megállapíthatunk. Gromo nem tűnik nagyon tájékozottnak ez ügyben, ‘egyszerű zsoldosvezér’ létére, amelyen minőségében Erdélyben állomásozott, de az egyértelmű, hogy szép summáról beszélt, csak hogy bizonyítsa a ‘bankár’ Medicieknek Erdély és királya gazdagságát.

60 Forgách: i. m. 982–983. p.

61 Compendio fol. 40.

Moldva

János Zsigmond országának részletes leírását Moldva rövid bemutatása követi. Ez a rész első ránézésre kilóg a Compendio egészéből, de szorosan illeszkedik a Gromo által elérni kívánt célhoz, vagyis valamiféle erdélyi vállalkozás véghezviteléhez. Először is azt érdemes megemlíteni, hogy a Compendio-beli ábrázolás merőben eltér Gromo 1564. évi levelének leírásától.⁶² Míg a levélben ugyanúgy elemzi Havasalföldet és Moldvát, addig a nagyobb műben már csak ez utóbbival foglalkozik. Moronének megírta, hogy Moldva korábban egy igen gazdag ország volt, de az állandó trónviszályok lerombolták, addig Medicinek ajánlott művében az emberi élethez szükséges dolgokkal (arany, termékeny földek, állatok sokasága, jó levegő stb.) bőven ellátott országgént mutatja be. Részletesen leírja az Erdéllyel szomszédos ország elhelyezkedését, városait, népeit, despotáik önkényeskedéseit és kötelezettségeiket a török felé. Végül megemlíti, hogy a fejedelemnek 3000 válogatott lovasa van és háború esetén akár 60 ezer harcost is össze tudna gyűjteni. Érdekes módon ez a szám a levélben még csak a fele volt.⁶³ Itt kívánczik még hozzátenni Gromo leírásához néhány, a kortársak által bizonyosan ismert tény. A két Erdéllyel határos ország Mátyás király idejében még Magyarország szerves része volt és a vajdák függetlenné válása után is az itteni birtokosok mindig fontos szerepet tölthettek be, legalábbis az Erdélyben is jelenlevők, a magyar politikai életben. Az uralkodók mindig keresték barátságukat, János Zsigmond államának megszületése után pedig a törökök ezeken az államokon keresztül próbálták nyomást gyakorolni Erdélyre.⁶⁴

Moldvának ez a Compendio-beli leírása gazdagnak, erősnek, de könnyen meghódíthatónak mutatja be az Erdéllyel szomszédos országot. Moldvával, a töröktől való elszakításának és meghódításának gondolatával egyébként mások is élénken foglalkoztak.⁶⁵

62 *A. Decei*: i. m. szerint Gromo ezt a Moldváról szóló részt *Georgii Reychersdorff*: *Chorographia Moldaviae ...* Viennac, 1550. című latin nyelvű művéből vette át és ennek igazolására kéthasábos részleteket közöl a művekből. Uo. 145–148. p.

63 *Compendio* fol. 40v–41. és *Kárpáthy*: i. m. 125. p.

64 *Veress Endre*: *Akták és levelek Erdély és Magyarország Moldvával és Havasalföldével való viszonyához*. Bp.–Kolozsvár, 1914. V–VI. p.

65 II. Miksának ilyen irányú terveiről való híreszteléseket ld. uo. 259–260. p. (315. sz.) és maguknak a moldvaiaknak elszakadási vágyáról uo. 290. p. (344. sz.)

Összefoglalás

Végezetül nézzük meg Gromo terveit Erdéllyel és királyával kapcsolatban és vizsgáljuk meg a *Compendio* születésének valódi okait. Gromo már 1564 decemberében, Erdélyből való első visszatérése után megállapította, hogy sem a király, sem pedig országa nem katolikusok többé és elsődleges céljának a király és rajta keresztül az ország visszavezetését tartotta a helyes útra. Tervét konkrétan meg is fogalmazta: két embert kellene titokban Erdélybe küldeni, egyik a pápát jelenítené meg, mint nuncius, a másik pedig az oly divatos hitvitákon a katolikus oldalt képviselné és mikor időszerűnek találná, Gromo bevezetné őket a király elé.⁶⁶ Következő, fent említett levelében, Erdély részletes leírása mellett ismét beszélt terveiről. Szeretné, ha a pápa levelet küldene a katolikus Báthory testvéreknek, a székely Berci Pálnak és az erdélyi fejedelemnek, és felkínálna valamiféle magas egyházi rangot Csáky Mihálynak és Blandratának. A vallási helyzet rendezése mellett másik fő terve a császár és János Zsigmond közti politikai és területiális kérdésekben kialakult béketlenség megszüntetése volt. Ezek a tervek szerzőjük szerint azért bírnak különös jelentőséggel, mert János Zsigmond a lengyel trón várományosa is volt és ezért a körülötte zajló események nagy hatással lehetettek volna egész Európára.⁶⁷ A következő év nyarán Gromo új tervekkel állt elő. Az alapcél, vagyis a rekatolizálás illetve a székelyek megmentése és az országnak a töröktől való megvédése érdekében a béke létrehozása megmaradt ugyan, de Gromonak újabb ötlete volt: az ifjú uralkodó megházasítása. Az erdélyi testőrparancsnok természetesen egy katolikus feleséget szeretett volna találni királyának, a firenzei fejedelem nővérét, az urbinói uralkodó lányát, vagy valamely velencei nemes hölgyet. A katolikus feleséget természetesen művelt, hozzáértő személyek kísérték volna, akik képesek lettek volna az 'igaz doktrína' okítására. Valamint szükségesnek vélte egy házassági szerződés megkötését a királlyal, miszerint ha az utódok nélkül halt volna meg, királysága a felesége családjának kezére jutott volna.⁶⁸ Terveinek ezen láncolatához kapcsolódik a *Compendio* is. Ahogy az elemzés során megfigyelhettük, Gromo Erdély és János Zsigmond országának a leírásánál csak dicsérő jelzőket használt és került az olyan hátrányok emlegetését, mint az említett gyenge pontok a védhetőségben, ezzel szemben kiemelte az ország gazdagságát és erejét⁶⁹ és Erdély jelentőségéről

66 *Kárpáthy*: i. m. 120–121. p.

67 Uo. 130–131. p.

68 Uo. 136–137. p.

69 Erdősi Péter szerint az itáliaiak által kért Erdély-leírások valójában a gyulafehérvári udvar igéncyi szerint készültek s e feladat teljesítésére az erdélyi és itáliai udvarok közti kapcsolat

szólva a mű végén kihangsúlyozta, hogy az ország megerősített váraival, bevehetetlen hegyi útjaival, gazdag városaival és tettekre kész katonáival kész megvédeni az egész kereszténységet és egy kis segítséggel még a félelmetes oszmán erőket is képes lenne legyőzni.⁷⁰ Gromo terveiben a katolikusok, olaszok, spanyolok, franciák, svájciak, németek, lengyelek törökellenes összefogása rajzolódik ki, aminek kiindulópontja Erdély országa lehetne.⁷¹ Gromo, miután felsorakoztatta az érveket, amelyek a mellett szólnak, hogy a fejedelemség a kereszténység mellett álljon, hét pontban részletesen elemzi azt is, hogy ellenkező esetben miért jelentené ez a kereszténység teljes romlását.⁷² Ebben a részben elemzi Ausztria, az Oszmán Birodalom és Erdély helyzetét és politikai céljait, az utolsó két pontban közölve, hogy mivel a fiatal király igen szenved betegségében, megtörténhet, hogy hirtelen a másvilágra távozik és mivel nincs se rokona, se semmiféle leszármazottja, az ország báróinak pedig, a katolikus hitük miatt mellőzött Báthoryakon kívül, nincs semminemű hatalmuk, hogy őket királlyá válasszák, az ország könnyedén szörnyű veszélybe kerülhet, ami súlyos károkat okozna az egész kereszténységnek. Az erdélyi politikai és vallási problémák megoldására Gromo a Compendioban Cosimo de Medicinek kifejtett nézetei alapján egy katolikus feleségben látja a megoldást. Ennek kapcsán három lehetséges előnyt is megemlít: először is így vissza lehetne téríteni a királyt és országát a katolikus hitre; vagy legalábbis meg lehetne menteni a székelyeket az eretnekek állandó zaklatásától; végül egy, a királyi tanács beleegyezésével készült királyi adománylevél alapján, utód hiányában a feleség kezébe menne át a királyság és ezzel elérnék azt, hogy — ha már a császár öfelsege nem akarná vagy nem tudná birtokba venni ezt a területet — legalább egy harmadik keresztény fejedelem kezébe kerülne Erdély, nem pedig a törökökébe.⁷³ És íme ez megadja a választ arra a kérdésre is, hogy miért írta Gromo, az általa kereszténynek, olasznak és katonának titulált Cosimo de Medici-nek⁷⁴ ezt a traktátust. Firenze és

fenntartására éppen azok felelték meg leginkább, akik Erdélyben éltek és két úr szolgálói voltak. *Erdősi Péter*: Az itáliai crényekben vétkesnek mondott erdélyi fejedelem. In: *Sic Itur Ad Astra*, (1996) 1–3. sz. 31. p. Ez a megállapítás tökéletesen ráillik Gromo-ra és a Compendio születésének esetleges körülményeire is.

70 *Compendio* fol. 42–42v. Ezen a ponton lép be Moldva, mivel Gromo szerint szép szóval, vagy erővel rá lehetne bírni, hogy ők is fegyvert fogjanak a török ellen.

71 Ezek a gondolatok szorosan kapcsolódnak V. Pius pápának a török kiűzését célzó leveleihez, aki ezért még 1566-ban seregélyt küldött Miksa császárnak. Ld. *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. 3. köt. Bp., 1903. 152. p.

72 *Compendio* fol. 46–48.

73 Uo. fol. 48–48v.

74 Uo. fol. IIv–III.

Siena urát elég erősnek vélte ugyanis ahhoz, hogy irányítása alatt meg lehessen védeni Erdélyt a töröktől és, ha ez nincs is így nyíltan kimondva a műben, de érzékelhető, hogy öt lánya közül esetleg valamelyiket János Zsigmond párjaként szeretné látni.⁷⁵ Ennek fényében pedig azt is megérthetjük, hogy miért így, csak az előnyöket kiemelve mutatta be Gromo János Zsigmond országát, hiszen olyannak kellett ábrázolnia az országot, hogy az kellemes legyen akár egy Medici menyasszony számára is és hogy megérje a firenzei uralkodóknak egy politikai házasság által összekötni magukat a Szapolyai–Jagello–Sforza-ház leszármazottjával.⁷⁶

De Gromo terveiből nem lett semmi. A Compendio további sorsáról nem tudunk, annyi azonban bizonyos, hogy János Zsigmond feleség és utódok nélkül halt meg 1571-ben. A sikertelenségnek több oka is lehet. A kérdés gazdasági oldalát vizsgálva meg kell állapítanunk, hogy annak ellenére, hogy Gromo és kortársai Erdélyt mindig nagyon gazdag országként ábrázolták, a térség leküzdhetetlen gazdasági nehézségekkel küzdött. Amerika felfedezése után a nyugati tőkések (pl. a Fuggerek) visszavonták pénzüket, az erdélyi export pedig nem volt többé kifizetődő a nyugat-magyarországi gabona, a hegyaljai bor, az alföldi marha és a lengyel só konkurenciája miatt. A kereskedelmi kapcsolatok a török terjeszkedés és az állandó veszély miatt is meggyengültek. Az ország gazdasági mérlege negatív volt, mivel egyetlen fizetőeszközük, az arany és az ezüst tömegével és olcsón érkezett az újonnan felfedezett kontinensről.⁷⁷ A bankár Mediciek pedig, ha talán nem is voltak pontos értesüléseik ezekről a dolgokról, feltehetően igen jól átlátták ezt az alulbőn levő folyamatot.

75 Nem csupán Gromo, de sok más politikus, sőt uralkodó is foglalkozott János Zsigmond kiházasításának kérdésével. Így Szulcjmán szultán, még a király anyja, Izabella királyné halála előtt meggyegyzett Ferdinánd császárral, hogy egyik lányát hozzáadja az erdélyi fejedelemhez. (*Forgách*: i. m. 792. p.) De végül Ferdinánd Erzsébet, majd Katalin nevű lányait éppen János Zsigmond nagybátyjához, a lengyel királyhoz adta (*Hopp Lajos–Jan Slaski*: A magyar–lengyel múltszemlélet előzményei. Bp., 1992. 43–48. p.), Johannát pedig, akit neki ígérték, végül Cosimo de Medici fiához, Francesco Mariához adták feleségül. (*Forgách*: i. m. 830. p. és ld. még Habsburg Lexikon. Szerk.: Hamann, Brigitte. Év és h. n. 182. p.) A lengyel nagybácsi közvetítésének eredményeként 1570-ben végül létrejött a béke Bécs és Erdély közt és ennek eredményeképpen egy bajor hercegnőt ígérték az erdélyi királynak. (*Hopp–Slaski*: i. m. 47. p. és *Fraknoi*: i. m. 152. p.)

76 Gromo már korábban is tett néhány hiábavaló kísérletet arra, hogy János Zsigmondnak megfelelő katolikus feleséget találjon Velencéből, Ferrarából vagy az urbinói udvarból. És mivel sem Velence, sem Róma nem foglalkozott komolyan ajánlataival, úgy döntött, hogy szerencsét próbál a Mediciekkal is.

77 Erdély története i. m. 1. köt. 454. p.; *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp., 1991. (Magyarok Európában 2.) 79–86 p.; *Pálffy G.*: i. m. 109–118 p.

A kérdés politikai oldalát tekintve, Gromo ott követett el hibát az erdélyi olasz fejedelemséget illető elképzeléseivel kapcsolatban, hogy igaz ugyan, hogy a kor hagyományos, dinasztikus területszerzési politikájának az alapja a politikai házasság volt, de feltehetően egyetlen olasz állam, beleértve a Mediciek uralmát, sem volt olyan erős, hogy Erdély birtoklásáért szembe tudjon szállni a térség két főhatalmával, a Habsburgokkal és az Oszmán Birodalommal, valamint a katolikus közvéleménnyel, amely János Zsigmondot súlyosan elmarasztalta a törökkel való együttműködése és az eretnekség védelmezése miatt. És igaz ugyan, hogy Cosimo de Medicinek, elsősorban Siena és környékének elfoglalásával sikerült jelentősen megnövelnie állama területét, megerősített szárazföldi és tengeri csapatainak segítségével felvette a harcot a törökök ellen és politikai ellenlábasai eltávolításával abszolút hatalmat kialakítani, de úgy tűnik, hogy Erdély minden kincséért sem lett volna hajlandó vállalni a konfliktust a baráti Habsburgokkal.⁷⁸

Gromo tehát annyiban tévedett, amennyiben nem ismerte fel, hogy Itália is meggyengült, elvesztette egykori politikai jelentőségét. Így tehát a külső és belső gondoktól gyötört fiatal király feleség nélkül halt meg és Erdély nem került soha olasz fejedelem kezébe, hanem független fejedelemségként, egészen a török kiűzéseig a több részre szabdalt Magyarország egyetlen reménysége maradt.

78 És hozzá kell tennünk, nem is lett volna képcs rá, hiszen a látszat ellenére éppen ebben az időszakban kezdődött el az a kedvezőtlen változás a hagyományos firenzei politikai gondolkodásban, hogy a toszkán és firenzei vezető rétegek elveszítve egykori kezdeményezőképeségüket bezárkóztak, egykori nagyságuk nosztalgiájába merülve egyfajta provincializmusba süllyedtek. *Erich Cochrane: L'Italia del Cinquecento.* Bari, 1989. 33–55. p., *Giuliani Procacci: Storia degli italiani.* Bari, 1991. 185–190. p. és *Guglielmo-Grosseo: Il sistema letterario. Quattro- e Cinquecento.* 1991. 17. p. *Christopher Hibbert: A Medici-ház tündöklése és bukása.* Bp., 1993. Velence ezalatt, Erdélyhez hasonlóan, szintén a térség két hatalma közt örlődött, a Pápai Állam pedig az ellenreformációval és saját függetlenségé megőrzésével volt elfoglalva.

